

Boros Gábor

MEGTÉRNI? DE MILYEN ÁRON?*

A következőkben először annak a levélnek a magyar szövegét adom közre, amelyet Spinoza a katolicizmusra áttérő Albert Burgh¹ térítő szándékú levelére válaszként írt meg – Szemere Samu általam átdolgozott fordításában. Ez a levél, természetesen, több, mint egy XVII. századi gondolkodó pusztán saját személyét illető állásfoglalása hit és hitetlenség vagy esetleg a hit különböző alapjainak kérdésében. Ezt próbálom meg igazolni a levelet követő esszében.

A nemes ifjúnak, Albert Burgh úrnak, Benedictus de Spinoza

Amit alig tudtam elhinni, amikor mások közölték velem, azt végre megtudtam az Ön leveléből: tudniillik, hogy Ön nemcsak a római egyház tagja lett, miként mondja, hanem legharcosabb terjesztője is, s már átkozódní és ellenfelei ellen féktelenül őrzöngeni is megtanult. Feltettem magamban, hogy nem válaszolok levelére, mert bizonyos voltam benne, hogy Önnek inkább némi időre, mintsem az ész belátására van szüksége ahhoz, hogy visszaadassék önmagának és övéinek; nem is szólva egyéb okokról, amelyeket Ön valamikor helyeselt, amikor Stenoniusról beszélgettünk (akinek most nyomdokait követi). De néhány barátom, aki velem együtt nagy reményeket fűzött az Ön kiváló képességeihez, nyomatékosan kért, hogy ne mulasszam el baráti kötelességemet, s inkább arra gondoljak, ami Ön még nem is olyan rég volt, mintsem arra, hogy most micsoda, s még más efféléket is emlegettek. Ez végül is arra indított, hogy ezt a levelet írjam Önnek, s nagyon kérem, megfontolását zavaró indulatok nélkül olvassa el s gondolja át.

Nem fogom itt fölsorolni, ahogyan a római egyház ellenfelei szokták, a papok és pópák bűneit, hogy Önt elidegenítem tőlük. Mert ezt gyakran közönséges rosszindulatból szokták megtenni, inkább mások bosszantására, mint okulására. Sőt megengedem, hogy a római egyházban több nagy műveltségű és becsületes életű férfiú található, mint bármelyik más keresztény egyházban; minthogy ugyanis ennek az egyháznak tagjai többségben vannak, mindenfajta férfiú is nagyobb számban található benne. Azt pedig Ön semmiképp sem tagadhatja, hacsak talán nem vesztette el eszével együtt emlékezetét is, hogy minden egyházban sok igen tiszteletreméltó férfiú van, aki igazságossággal és szeretettel tiszteli Istent; sok ilyet ismerünk a lutheránusok, reformátusok, mennoniták és rajongók között, s hogy másokról ne is szóljak, Ön ismeri saját elődeit, akik Alba herceg idejében egyforma lelki szilárdsággal és szabadsággal viselték el a kínzások minden fajtát a vallásukért. Meg kell engednie ezért, hogy az élet szentsége nemcsak a római egyház sajátja, hanem valamennyi egyháznak közös vonása. Mivel pedig ebből ismerjük meg (János apostol 1. levele 4. fejezetének 13. versével szólva), hogy mi Istenben maradunk, és Isten marad mibennünk, ebből követ-

* E tanulmány német nyelvű változatát a *Spinoza-Gesellschaft* 1996. október elején Loccumban megtartott konferenciáján olvastam fel.

kezik, hogy mindaz, amiben a római egyház különbözik másoktól, teljességgel felesleges, s következésképp csakis babonából ered. Mert, amint Jánossal mondtam, az igazságosság és a szeretet az igaz katolikus hitnek egyetlen és legbiztosabb jele s az igaz szentléleknek gyümölcse, s ahol azok megvannak, ott valóban jelen van Krisztus, ahol pedig hiányzanak, ott hiányzik Krisztus. Mert egyedül Krisztus szelleme szeretetheti meg velünk az igazságosságot és a felebaráti szeretetet. Ha ezeket Ön helyesen meg gondolta volna, akkor nem vesztette volna el önmagát, és nem okozott volna oly keserű bánatot szüleinek, akik most fájdalommal siratják az Ön sorsát.

De visszatérek levelére. Ebben Ön először is azon kesereg, hogy a gonosz szellemek fejedelmétől engedem magam félrevezetni. De kérem, jöjjön meg a józan esze, és térjen vissza önmagához. Amikor még ura volt szellemének, akkor, ha nem tévedek, Ön a végtelen Istent imádtá, akinek ereje feltétlenül létrehoz és fenntart mindent: most meg egy fejedelemről mint Isten ellenségéről álmodik, aki Isten akarata ellenére félrevezeti és megcsalja a legtöbb embert (mert hiszen a jók ritkák), Isten pedig emiatt a bűnök e tanítómesterének szolgáltatja ki őket örök gyötrelmre. Az isteni igazságosság eltűri tehát, hogy az ördög büntetlenül megcsalja az embereket; de semmiképp sem tűri el, hogy az emberek, akiket épp az ördög álnokul megcsalt és félrevezetett, büntetlenül maradjanak.

De ezeket a badarságokat még el lehetne viselni, ha Ön a végtelen és örök Istent imádná, nem pedig azt az istent, akit Chastillon Thienen városában – így nevezik a belgák – büntetlenül odavetett a lovaknak, hogy megegyék. S engem sirat Ön, szánamegére méltó ember? S kimérának nevezi filozófiámat, amelynek soha még színét sem látta? Ó, eszeveszett fiatalember, ki babonázta meg Önt annyira, hogy el tudja hinni, hogy azt a legfőbb, örök lényt lenyeli és beleiben rejti?

Mégis, azt a látszatot akarja keltetni, hogy az észet használja, s azt kérdezi tőlem, „honnant tudom, hogy az én filozófiám a legjobb mindazok között, amelyeket valaha a világban tanítottak, ma is tanítanak vagy a jövőben valamikor tanítani fognak”. De ezt sokkal több joggal én kérdezhetném Öntől. Mert én nem tartok igényt arra, hogy a legjobb filozófiát találtam meg, de tudom, hogy az igaz filozófiát ismerem meg értelmekkel. Ha pedig azt kérdezi tőlem, hogyan tudhatom ezt, azt felelem majd: ugyanúgy, ahogyan Ön tudja azt, hogy a háromszög három szöge egyenlő két derékszöggel. Hogy pedig ez elég, azt senki sem fogja tagadni, akinek ép az agyveleje, s nem álmodozik tisztátalan szellemekről, amelyek hamis, az igazakhoz hasonló ideákat sugalmazzanak nekünk. Mert az igaz önmagának és a hamisnak is mutatója.

Ámde Ön, aki igényt tart rá, hogy végül a legjobb vallást találta meg, vagy helyesebben, a legjobb férfiakat, akik hatalmukban tartják az Ön hiszékenységét: *honnant tudja, hogy a legjobbak mindazok között, akik valaha vallásokat tanítottak, most tanítanak vagy a jövőben tanítani fognak? Megvizsgálta talán az összes vallást, a régieket is, az újakat is, amelyeket itt, meg Indiában, meg mindenütt a földkerekségén tanítanak? S ha helyesen vizsgálta is meg őket, honnan tudja, hogy a legjobbat választotta?* Mert hiszen hitét semmilyen észérvel sem tudja alátámasztani. De azt mondja majd, hogy megnyugszik Isten szellemének belső tanúságában, a többieket azonban félrevezeti és megcsalja a gonosz szellemek fejedelme. Csakhogy mindazok, akik a római egyházon kívül állnak, ugyanazzal a joggal mondják azt az ő vallásukról, amit Ön a magáéért.

Ami pedig hozzáfűz az emberek miriádjainak közös megegyezéséről, továbbá az egyház megszakítatlan folytonosságáról stb., hát ugyanez a farizeusok nótája is. Ezek ugyanis, nem kisebb önbizalommal, mint a római egyház hívei, a tanúk miriádjaira

mutatnak rá, akik ugyanolyan konoksággal, mint a római egyház tanúi, úgy adják elő a hallott dolgokat, mintha maguk tapasztalták volna, törzsfájukat pedig egészen Ádámig vezetik vissza. Éppoly önhittten kérkednek azzal is, hogy egyházuk mind a mai napig terjeszkedett, s a pogányok és keresztények ellenséges gyűlölete ellenére is változatlanul és szilárdan fennmaradt. Mindenekelőtt főleg a régiségre hivatkoznak. Egyhangúlag hirdetik, hogy magától Istentől kapták hagyományait, s hogy egyedül ők őrzik Isten írott és íratlan ígését. Senki sem tagadhatja, hogy valamennyi eretnek-ség tőlük szakadt el, ők maguk azonban állhatatosan megmaradtak néhány évezreden keresztül minden hatalmi kényszer nélkül, egyedül a babona hatása folytán. A csodák, amelyeket elbeszélnek, ki tudnak fárasztani ezer fecsegőt. De amire a legbüszkébbek, az, hogy sokkal több vértanújuk van, mint bármely más nemzetnek, s hogy napról napra növekszik azoknak a száma, akik a lélek páratlan szilárdságával szenvednek azért a hitért, amelyet vallanak. S ez nem hazugság. Magam is tudok többek között bizonyos Júdáról, akit hűségeseznek neveznek, s aki a lángok között, amikor már halottnak hitték, egy himnusz kezdett énekelni, amely így kezdődik: „Isten, Neked ajánlom lelkemet”, s ének közben lehelte ki lelkét.

A római egyház szervezete, amelyet Ön annyira dicsér, elismerem, politikus és igen sokak számára hasznos; s azt hinném, hogy a nép félrevezetésére és az emberek lelkének féken tartására nincs is nála alkalmasabb, ha nem volna a mohamedán egyház szervezete, amely még nála is sokkal különb. Mert attól az időtől fogva, hogy ez a babona kezdődött, ebben az egyházban nem történt még szakadás.

Ha tehát a számításokat helyesen végzi el, azt fogja látni, hogy csak az szól a keresztények mellett, amit harmadik helyen megjegyez: hogy tudniillik tanulatlan és alacsonyrendű férfiak majdnem az egész földkerekségét a Krisztusban való hitre tudták téríteni. De ez az érv nemcsak a római egyház mellett szól, hanem mindazok mellett, akik Krisztus nevét vallják.

De tegyük fel, hogy valamennyi érv, amelyet felhoz, egyedül a római egyház mellett szól. Azt hiszi, hogy velük matematikailag bebizonyítja ennek az egyháznak tekintélyét? Mivel pedig korántsem így áll a dolog, miért akarja hát velem elhíttetni, hogy az én bizonyításaimat a gonosz szellemek fejedelme, az Önét meg Isten sugalmazza? Főleg, minthogy azt látom, s levele is világosan mutatja, hogy Ön ennek az egyháznak rabszolgája lett nem annyira az Isten iránt való szeretetből, mint inkább a pokoltól való félelemből, amely egyedüli oka a babonának. Ez az Ön alázatossága, hogy nem hisz semmit önmagának, hanem csak másoknak, akiket kárhóztat a legtöbb ember? Önhittségnek és gögnök tartja, hogy eszemet használom, és megnyugszom Istennek ez igaz ígésében, amely az elmében van, s amely soha el nem ferdíthető és meg nem rontható? Úzze el magától ezt a vészes babonát, és ismerje el az észt, amelyet Isten adott Önnek, s ezt művelje, ha nem akarja, hogy az oktalan állatok közé számítsák. Hagyjon már fel azzal, mondom, hogy misztériumoknak nevezzen képtelen tévedéseket, s ne zavarja össze csúful azt, ami számunkra ismeretlen vagy még nincs kikutatva, olyan dolgokkal, amelyeknek képtelensége be van bizonyítva, mint amilyenek ennek az egyháznak borzalmas titkai, amelyek az Ön véleménye szerint annál jobban meghaladják az értelmet, minél inkább ellenkeznek a helyes ésszel.

Egyébként a TEOLÓGIAI-POLITIKAI TANULMÁNY-nak az az alapelve, hogy tudniillik a szentírást egyedül a szentírás által szabad értelmezni, amelyet Ön vakmerően minden megokolás nélkül hamisnak mond, nemcsak feltevés, hanem apodiktikusan bebizonyítom igaz, vagyis megdönthetetlen voltát; főképp a 7. fejezetben, ahol az ellen-

felek véleményeit is cáfolom, s ehhez járul még az, amit a 15. fejezet végén bizonyítok. Ha ezt hajlandó figyelembe venni, s ezenfelül az egyháztörténelmet is tanulmányozza (amelyben, mint látom, teljesen járatlan), hogy lássa, milyen hamisan hagyományozták át a pápák a legtöbb dolgot, s hogy milyen végzet által és milyen mesterkedések folytán nyerte el épp a római püspök végre hatszáz évvel Krisztus születése után a főhatalmat az egyházban: akkor nem kételkedem, hogy végül ismét észére tér. Szívből kívánom Önnek, hogy így legyen. Éljen boldogul stb.

*

Spinoza vitája a korabeli vallásosság különböző képviselőivel sok tekintetben érdemes a tanulmányozásra, s különösen azért, mert ez az a korszak, amelyben a tulajdonképpeni értelemben vett ateizmus megszületőben van. Spinoza szerepe ebben a folyamatban nemcsak azért látszik fontosnak, mert az ötvenes-hatvanas évek egyes marxista filozófiatörténet-írói Spinozát egyenesen „*harcos ateistá*”-nak vélték, hanem azért is, mert a sorok közt írás Leo Strauss-i tanának Spinoza az egyik legfontosabb példája, noha azt persze igen nehéz pontosan megmondani, mit is rejthetett egy olyan rejtőzködő szerző, mint Spinoza, a sorok közé. Ateizmusra biztatott vagy a zsidók asszimilációjára, felvilágosodott emancipációra vagy az individuum megszabadulására bárminemű közösség kötelékeitől?

Ebben a tanulmányban nem kívánok választ találni erre a fontos kérdésre. Inkább annak a szigorúbban filozófiai feladatnak a megoldására vállalkozom, hogy milyen irányban gondolhatók tovább bizonyos, az ETIKÁ-ban kifejtett tézisek az Albert Burgh levelére adott válaszok fényében. Ez persze egyszersmind a válaszok jobb megértéséhez is hozzásegít bennünket.

Spinoza levele elején utal egy korábbi, Burgh-gal Stenoniusról² folytatott beszélgetésre már Stenonius megtérése után, de még Burgh tanítványi korszakában, amikor még nyilvánvalóan egyetértettek egy esetleges, Stenoniusnak adandó válasz fő elemeiben. Úgy vélem, a levél ezeket az elemeket vázolja föl, vagyis arról szól, miképpen válaszolhat Spinoza a katolikus egyház tanítása alapján kidolgozott vitairatra, bárki legyen is a szerző. Spinoza és Burgh kezdeti egyetértésének alapja kétségtelenül Spinoza saját filozófiája, amelyet Burgh természetesen ismert, annak ellenére, hogy Spinoza szarkasztikusan és meglehetősen sértetten így fogalmaz: „*S kimérának nevezi filozófiát, amelynek soha még színét sem látta?*”

Spinoza szempontjából egyedül azok az érvek igazán fontosak, amelyek e filozófia alapján hozhatók föl, s ezért intézi el oly röviden azokat a történeti jellegű megfontolásokat, amelyek pedig olyannyira hangsúlyosak Burgh levelében: ennek a filozófiának ugyanis az alapzatához tartozik – karteziánus örökségként – ész és emlékezet éles elkülönítése, valamint megvetése azoknak a diszciplínáknak, amelyek az emlékezetre épülnek, mint amilyenek a nyelv- és a történettudományok. Spinoza nemcsak azért nem sorolja fel „*a papok és pápák bűneit, ahogyan a római egyház ellenfelei szokták*”, mert ez „*gyakran közönséges rosszindulatból*” történik, hanem azért sem, mert eközben az emlékezetre kellene támaszkodnia: „*Azt pedig Ön semmiképp sem tagadhatja, hacsak talán nem vesztette el eszével együtt emlékezetét is, hogy minden egyházban sok igen tiszteletreméltó férfiú van...*” (az én kiemelésem).

A tulajdonképpeni filozófiai gondolatfűzés a „*De visszatérek levelére*” kezdetű bekezdéstől indul el. A „*bono animo es*” fölszólításban benne hangzik a *bona mens* karteziánus

fordulata: támaszkodj józan ítélőképességre. A korábban közös filozófiai credo föl-
idézése is egy fontos descartes-i téma intonálása: „akkor [...] Őn a végtelen Istent imádta,
akinek ereje feltétlenül létrehoz és fenntart mindent”. Létrehozás és fenntartás nem elkülö-
nülő isteni tevékenységek. Csakhogy amíg Descartes-nál a diszkrét időpillanatokot
folytonosan teremtő Isten csakugyan teremtő – azaz személyes, akarátának döntésével
egy átfogó célt megvalósítani kívánó – Isten, addig Spinozánál a pillanatok összekap-
csolódása híján van mindennemű teleológiának. Az, hogy van a világ, ugyanazzal a
szükségyszerűséggel következik Isten lényegéből, mint az, hogy van Isten. Isten nem
teremtő, hanem „termő” természet (natura naturans). Ezt kell, hogy fölidézzé Burgh-
ban a spinozai credo első mondata: korábban már a kiindulópontban maguk mögött
hagyták „Ábrahám, Izsák és Jákob istenének” (Pascal) még gyengített, descartes-i módon
filozófusivá tett istenének utolsó, teleológiára utaló elemeit is. (Nyilvánvalóan erre utal
Burgh levelének egyik, megejtő, záró mondata: „hogy ne folytassa tovább mások megrom-
lását is”.) Az is sokatmondó, hogy Spinoza Isten létrehozó-fenntartó tevékenységének
alapjaként Isten *virtusára* utal, aminek végiggondolása az ETIKA IV. részének 8. meg-
határozása nyomán ugyancsak a személytelen istenképhez vezetne el bennünket.

Ezen a nyomon azonban most nem fogunk elindulni, mert fontosabbnak látszik,
hogy kitérjünk két sokat idézett spinozai állásfoglalásra, s megpróbáljuk a magunk
módján értelmezni őket. Az első a következőképp hangzik: „Mert én nem tartok igényt
arra, hogy a legjobb filozófiát találtam meg, de tudom, hogy az igaz filozófiát ismerem meg ér-
telmemmel.”

A latin eredeti szinte catullusi sűrűségű mondat: „*Nam ego non praesumo, me optimam
invenisse Philosophiam, sed veram me intelligere scio.*”³

Tekintsük először a két főíge ellentétét! *Praesumo* – *scio*, „igényt tartok rá” – „tudom”.
A *praesumptio* a jövőre utal, „előreveszem” azt, aminek a jövőben kell beigazolódnia, ám
spinozai értelemben az esetleges jövőbeni beigazolódás felé csak a remény vagy a fé-
lelem affektusával lehet fordulni, amelyek mindegyike szenvedélynek minősül, az ész
által vezetett ember nem élhet velük. Az, amire igényt tartunk, akár még ki is csúszhat
kezünk közül. A *scio*, „tudom” ige ezzel szemben már önmagában is atemporális érvé-
nyességet fejez ki, éspedig igen határozottan, amit csak megerősít a közvetlenül mel-
lette álló *intelligere* „értelmemmel megismerem” folyamatos főnévi igenév. A spinozai meg-
ismerélméletben az *intellectus* által végrehajtott *intelligere* a legfőbb megismerési
mód, az „*intuitív tudomány*” (*scientia intuitiva*),⁴ amely egyfelől az isteni tudás atempo-
rális pillanatszerűségét emberi léptékben modellálni próbáló descartes-i intuíciónfogal-
lom továbbfejlesztése, másfelől a német idealizmus intellektuális szemléletének előké-
pe. Az *invenisse* ezzel szemben befejezett főnévi igenév, a főmondathoz képest valami-
kor a múltban lejátszódó eseményre utal, amely, ráadásul – amint láttuk – még csak
a jövőben reméli beigazolódását. Inadekvát, időbeli vonatkozások szövik tehát át meg
át a Burgh-féle feltételezést, míg a spinozai válasz az értelem *sub specie aeternitatis* pil-
lantásának öntudatos kinyilvánítása. Van azonban itt még egy másik ellentét is, a „*leg-
jobb*” (*optimam*) és az „*igaz*” (*veram*) filozófia ellentéte. A vita kontextusából nyilvánvaló,
hogy az a jófogalom, amely itt Spinoza szeme előtt lebeg, az ETIKA III. rész 9. tételének
jófogalma: az emberek nem azért kívánnak valamit, mert magában véve jónak ismer-
ték meg, hanem azért állítják jónak, mert kívánják. „Legjobbnak” minősül ebben az
értelemben az a filozófia, amely egy bizonyos emberi kívánságot a legjobban képes
kiszolgálni. S ha már egyébként is azt láttuk, hogy a mondatnak ez az első fele idővo-
natkozásokkal van telítve, akkor Spinoza hideg ésszel megadott, kegyetlen elutasító

állásfoglalását a következőképp formálhatjuk meg az idézett mondat jelzéséből. A „legjobb” filozófia arra szolgál, hogy az ember legfőbb boldogságigényét, vagyis az örök boldogságra való igényét segítse célhoz érni, és pedig úgy, hogy az „örök boldogságot” annak analógiájára fogják fel, ahogyan *e* világon, *ez* időben jól élünk, ennek az életnek valamilyen végtelen meghosszabbításaként. Spinoza, természetesen, ilyen filozófiát sohasem keresett, s ennek megfelelően nem is tarthatott igényt rá, hogy megtalálta legyen. Az ő elgondolása arról, ami a filozófiát értékessé teszi, összhangban van a *scio* és az *intelligere* kifejezések iménti értelmezésével. A filozófia nem az ember valamely céljának elérését szolgálja, nem a természeti dolgok értékelése ennek mint magában való célnak a fényében, hanem a természet, elsődlegesen, értéktelen kutatása az ETIKA III. részéhez írott előszó értelmében véve.⁵ Spinoza filozófiája túl volna tehát jón és rosszon? Igen is és nem is. Elsődlegesen, abban az értelemben, hogy a jó – és persze a rossz – iménti értelmét illúzióként vagy, „morálisan szólva”, öncsalásként leplezi le, igen. Ám mindez nem akadályozza meg őt abban, hogy mind a TANULMÁNY bevezetőjében, mind pedig az ETIKA IV. és V. részében igazi jóról, illetve legfőbb jóról beszéljen. Nyilvánvalóan lehetséges kell, hogy legyen számára másodlagos értelemben jóról és rosszról beszélni, noha nem abban az értelemben, mintha valami természetből vagy Istentől adott, magában véve jó állna előttünk, melynek elérése a természetben rejlő isteni cél volna, amelyért elérése *után* jutalmat kaphatnánk. Az igazi jó, Spinoza szerint, maga a természetkutatás, a természet megismerése a második, illetve, lehetőség szerint, a harmadik megismerési módnak megfelelően. De mit jelent ez közelebbről vizsgálva? Arról van-e szó, hogy Spinoza csupán, úgy mond, „szekularizálta” a zsidó-keresztény tradíció feltétlen alapértékeit, s az „Út” és az „Élet” elhagyásával pusztán az „Igazságot” tartva meg, mégiscsak e tradíción belül mozog, valami feltétlen után kutat, s ha ezt meglelte, a hagyományos értelemben vett üdvösséget reméli elnyerhetni, amint ezt az ETIKA V. részének utolsó tételei sugallni látszanak? Spinoza minderről oly homályosan fogalmaz, hogy határozottan cáfolni ezt a hipotézist nem lehet. Lehetségesnek látszik azonban egy másik hipotézis is, amely számomra biztosan rokonszenvesebbnek látszik, függetlenül attól, hogy melyik hipotézis felel meg jobban az ETIKA betűjének, illetve szellemének. Mert, először is, ahhoz, hogy a természet értését, a szó igen tág értelmében, értékévé tegyük, nem szükségszerű, hogy feltételezzünk valamiféle abszolút igazsághoz való eljutást. Maga az a bizonyosság, amelyet igaz ideákkal rendelkezvén érzünk, részeltethet bennünket „*csak a mi lényegünkéből fakadó*”, tehát „*cselekvésnek minősülő*” örömezetben, legyen szó akár egy trigonometriai tétel, egy fizikai állítás vagy egy etikai döntés igazsága nyomán bennünk támadó örömezetről. Nem véletlenül állítottam itt egymás mellé három, vélhetőleg eltérő értelemben értendő „igazságot”. Ahhoz, hogy valamilyen igaz idea birtoklásából, vagyis a spinozai értelemben vett cselekvésből öröm fakadjon, sem az nem szükséges feltétlenül, hogy „objektív” igaz legyen az ideám – például az etikai döntés esetében, ahol, nézetem szerint, ilyen „objektivitás” elvileg nem lehetséges, vagy a fizikai állítás esetében, ahol, akár lehetséges „objektivitás”, akár nem, későbbi elméletek meg is cáfolhatják „igaz” ideámat –, sem az nem, hogy ez az ideabirtoklás valamilyen értelemben „sokáig tartson”. A cselekedet jutalma magában a cselekedetben lehető fel, s még az örömezet intenzitása sem elsősorban az igazság „nagyságától” vagy épp birtoklásának tartamától függ, vagy attól, hogy csakis én birtoklom-e azt. De akkor mitől függ? Mitől van az, hogy az egyik ember inkább gaztetteket követ el, míg a másik az igazság kutatásának szenteli életét?

Mielőtt választ próbálnánk keresni erre a kérdésre a spinozai szövegekben, látnunk kell, hogy talán nem járunk teljesen téves úton, hiszen a saját interpretációnkat követve olyan kérdéshez jutottunk el, amelyet Blyenbergh is föltett Spinozának. *„Vajon [...] lopást elkövetni éppoly jó, mint igazságosnak lenni? Ha nem, mivel indokolja meg tagadását? Ha igen, milyen okok indíthatnának engem arra, hogy inkább azt cselekedjem, amit Ön erénynek nevez, mint mást? Melyik törvény tiltja ezt jobban, mint amaszt? Ha azt mondja, az erény törvénye, akkor bizony meg kell vallanom, hogy nem találok Önnél semmiféle törvényt, amely után az erény igazolódhatnék, és amelyből ez felismerhető volna. [...] Nem tudom felfogni, hogy Ön szerint mi az erény vagy az erény törvénye, s ezért nem értem azt sem, ha Ön azt mondja, hogy az erény iránti szeretetből kell cselekednünk. Ön azt mondja ugyan, hogy kerüli a rossz cselekedeteket és bűnöket, mert ellenkeznek egyéni természetével, és eltérítik Isten megismerésétől és szeretetétől; de erre nézve egyik írásában sem találok semmiféle szabályt vagy bizonyítást. ...ha volna olyan lélek, amelynek egyéni természetével nem ellenkeznek, hanem egyeznek az élvezetek hajhászása és gaztettek elkövetése, vajon, mondom, volna-e olyan oka az erényre, amely őt az erény gyakorlására és a rossz elkerülésére indíthatná?”⁶*

Spinoza válasza egészében véve nem sokat segít, mert egyrészt abból indul ki, hogy Blyenbergh-nek ismernie kellene az ETIKÁ-t, másrészt, miután erről le kell mondania, elsősorban inkább annak a teologizáló nyelvhasználatnak az alkalmatlan voltát igyekszik kimutatni, amelyen Blyenbergh törekszik a vitát folytatni. Ezért csak egy rövid szövegrészt idézek föl e válaszból: *„ha jobban egyeznék valakinek a természetével, hogy felakassza magát, vajon lehet-e akkor oka, hogy ne akassza fel magát? De feltéve, hogy lehetséges volna ilyen természet, akkor azt mondom [...], ha valaki azt látja, hogy kényelmesebben élhet az akasztófán, mint asztala mellett, akkor nagyon ostobán cselekszik, ha nem akasztja fel magát. Az is, aki világosan belátná, hogy büntettek elkövetésével tökéletesebben és jobban élvezhetné életét és lényegét, mint ha erényes életet él, ugyancsak ostoba volna, ha azt nem tenné meg. Mert a büntettek az ilyen elfajult emberi természet szempontjából erények volnának”⁷*

Blyenbergh joggal van zavarban, ám Spinozának is igaza van abban, hogy támpontokat az e kérdésekre adandó válaszhoz csak az ETIKÁ-ban lehet találni. *Támpontokat*, mert Spinoza adós marad azzal az elmélettel, amely számot adna arról, hogyan alakul ki az ilyen vagy olyan „természet” az emberben, amely aztán már nem engedi, hogy eltérjünk az e természet megszabta viselkedésmódtól. Támpontjaink azonban csakugyan vannak, méghozzá a következők.

1. A TANULMÁNY elején Spinoza felsorolja, mely tudományokat tartja szükségesnek *„célja eléréséhez”*, vagyis hogy lehetőség szerint mindenki részese legyen az *„erősebb emberi természetnek”*. Itt külön és nagy nyomatékkal fölhívja a figyelmet az ezt lehetővé tevő társadalom kialakítására.

2. Ugyanitt a gyermekek nevelésének elveit is kidolgozandónak, illetve átalakítandónak tartja.

3. Bármilyen fokra jusson is el az emberi individuum fejlődésének spinozai útján, mindig van valamely társadalom-, illetve közösségforma, amellyel kölcsönösen föltételezik egymást. A TANULMÁNY elején a mindennapi értékkonfliktusok és választások kimondatlanul is nyilvánvalóan az adott társadalmi berendezkedés, gyermeknevelési elvek stb. függvényei, az ETIKA IV. része szerint a második megismerési mód, az adekvát ideákat szolgáltató ész használata által kitüntetett *„szabad ember”* egyrészt *„inkább szabad az államban, ahol közös határozat szerint él, mint a magányosságban, ahol csak önmagának engedelmeskedik”⁸* másrészt W. Röd nyomán teljes joggal beszélhetünk a *„szabad emberekből”* álló külön közösségalakulatról, az észközösségről: *„Egyedül a szabad emberek*

igazán hasznosak egymásnak, csak ők fűződnek a barátság legszorosabb kötelékével egymáshoz [...] s törekednek a szeretet egyenlő buzgalmaival jót tenni egymással [...]”⁹

S végül, bármennyire meglepő, ez a közösségmozzanat még az intellektuális megismerés által meghatározott elme esetében sem tűnik el teljesen, megmarad az elmék valamely misztikus közössége Isten végtelen értelmében: „*elménk, amennyiben megismer, a gondolkodásnak örök modusza, amelyet a gondolkodásnak valamely más örök modusza determinál, s ezt újra más, s így a végtelenségig; úgyhogy valamennyi modusz együttvéve Isten örök és végtelen értelmét alkotja*”.¹⁰

A támpontok e fölsorolása már sejteni engedi, hogy alapvetően egy „relativizált” arisztotelianus megoldásra gondolok, ahol annak a közösségnek, illetve társadalomnak a „morálja” határozza meg, mi lesz számomra erény, amelyben szocializálódtam. Azt hiszem, teoretikusan ezért elengedhetetlen Spinoza számára minden fejlődési foknál a megfelelő közösségforma megjelölése, mert hallgatólagosan úgy véli, az ember nem tud önerőből „természetet” váltani. Kell, hogy legyen egy közösség, amely mintegy átszocializálja az embert: csak így lehet – ha egyáltalán – megmenekülni például A VALLÁS A PUSZTA ÉSZ HATÁRAIN BELÜL-t író Kant már Spinozánál is felsejlő dilemmájától, hogy miként lehet átlépni a külső kényszer irányította viselkedés „*morális természeti állapotából*” a belsőből vezéreltség „*morális polgári állapotába*”. Relativizáltnak pedig azért nevezem ezt a megoldást, mert Arisztotelész aligha engedné meg, hogy akár még *per impossibile* is erénynek nevezzük bizonyosfajta emberi természet szempontjából a bűntetteket.

Visszatérve az „igaz” fogalmának e bekezdésbeli használatához, röviden vegyük még szemügyre a másik, sokat idézett tézist is. „*Mert az igaz önmagának és a hamisnak is mutatója (index)*.”

Úgy vélem, ebben a formulában sem feltétlenül az Igazságra való utalást kell látnunk, hanem sokkal inkább az észnek vagy értelemnek, mindenesetre az igaz ideákkal rendelkezés képességének autonómiakinyilvánítását. Vannak ideáink, melyek az igazság bizonyosságával rendelkeznek. Ez a tény – függetlenül attól, hogy pontosan melyek is ezek az igaz ideák – egyrészt evidens módon rávilágít a velük ellentétes ideák hamisságára, másrészt különféle módokon lehetőséget ad velük nem közvetlenül azonos vagy éppen ellentmondásban lévő ideák igazságának vagy hamisságának eldöntésére. A szkepticizmus ellen foglalt állást Spinoza ebben a tézisben,¹¹ ám nem pusztán az ismeretelméleti álláspontként fölfogott szkepticizmus ellen, hanem ama szkepticizmus ellen, amely a vallási igazságról folytatott vitákban a katolicizmus tradicionalizmusa mellett döntést tette lehetővé.¹² Az észnek megvan a maga hatalma arra, hogy a maga területén előrehaladjon, még ha ez a hatalom nem végtelen is.¹³ Nem lehetetlen, hogy a descartes-i „*gonosz démon*” hipotézist s annak elvetését is értelmezhetjük ebből az „ideológiakritikai” perspektívából is. „*Ha pedig azt kérdezi tőlem, hogyan tudhatom ezt, azt felelem majd: ugyanúgy, ahogyan Ön tudja azt, hogy a háromszög három szöge egyenlő két derékszöggel. Hogy pedig ez elég, azt senki sem fogja tagadni, akinek ép az agyveleje, s nem álmodozik tisztátalan szellemekről, amelyek hamis, az igazakhoz hasonló ideákat sugalmaznak nekünk.*” (Saját kiemelésem.)

Ez az idézet a vita egy újabb, sajátos mozzanatára is ráirányítja a figyelmet. Arra a – Burgh által természetesen teljesen komolyan vett – föltevésre válaszul, hogy ugyanis volnának rossz szellemek, élükön a sátánnal, akik hamis ideákat sugalmaznak nekünk, Spinoza az agy épségét kéri számon Burgh-on, de, nézetem szerint, nem pszichológiai értelemben, hanem a gondolkodás kiinduló előfeltevéseit meghatározó fakultás he-

lyes kiválasztása értelmében. Spinoza számára az ész vagy az értelem határozza meg, mi számíthat egyáltalán létezőnek,¹⁴ nem pedig a képzelet, illetve emlékezet, amely – a TEOLÓGIAI-POLITIKAI TANULMÁNY fő gondolatmenete szerint – a prófétai kinyilatkoztatás fakultása.¹⁵

Ezzel pedig elérkeztünk ahhoz a ponthoz, amely a spinozai válasz zárlataként lekerékíti a levél gondolatmenetét. A levél ugyanis azzal indul, hogy Spinoza szabadkőzik: ő tudta s tudja, hogy észérveinek aligha lehet hatásuk, mert esetükben szó sincs olyan, mindkettejük által elfogadott vonatkoztatási sémáról, amely észérvek alkalmazását lehetővé tenné. Időre van szükség, hogy eldőljön, megmarad-e Burgh amaz új keletű álláspontja mellett, mely Isten igéjét kinyilatkoztatottnak tartott írásokban keresi, vagy visszatér Descartes-hoz és Spinozához, akik úgy vélik, Isten igaz igéje elménkbe van írva, „soha el nem fordítható és meg nem rontható”.¹⁶ Az álláspontokat elválasztó határok jól kirajzolódnak, csak az nem látszik, hogyan lehetséges valódi kommunikáció köztük (hacsak persze nem azon „legjobb férfiak” közösségeinek összecsapása révén, „akik hatalmukban tartják – illetve tartották – az Ön hiszékenységét”; voltaképp magának Spinozának ez a levele is fölfogható egy közösség megnyilvánulásaként, amely önmaga magasabbrendűségét igyekszik igazolni). A helyzet azonban még összetettebbé válik, amint meggondoljuk, hogy az eddigiekben egy olyan, harmadik álláspont lehetőségét igyekeztem a spinozai írásokban felvillantani, amely, talán Max Weberhez hasonlóan, megtalálja megnyugvását eszének használatában anélkül is, hogy „Isten igaz igéjét” vélné fölfedezhetni benne.

Jegyzetek

1. Albert Burgh Coenraad Burgh amszterdami polgármester és Christina Hooft, a neves holland költő és történész, P. C. Hooft leánya gyermekeként született 1650-ben. F. van den Enden szabadiskolájába járt, majd 1688-tól a leideni egyetemen folytatta tanulmányait. Van den Enden iskolájában Spinoza valószínűleg tanította őt, s talán együtt is fölléptek az iskolamester által rendezett színelőadásokon.

Burgh nem egyszerűen katolizált, hanem ferences szerzetesként élte tovább életét Franciscus de Hollandia néven. Tanulmányait Itáliában kitűnő eredménnyel fejezte be, minek következtében fényes egyházi karriert futott be. Kezdetben *lector philosophiae*-ként működött, 1695-ben pedig kinevezték *lector controversiarum*-nak a S. Congregatio de Propaganda Fide mellé. Néhány év alatt a Vatikán cenzori hivatalának egyik kulcsszemélyisége vált belőle. 1708-ban halt meg.

2. Nicolaus Steno (Stenonius) (1638–1686) szülővárosában, Koppenhágában kezdte meg orvosi tanulmányait, melyeket később Amszterdamban, majd Leidenben folytatott. Ebben az időben több anatómiai fölfedezést tett (l. *ductus Stenoniamus*), és ekkor kezdődött Spinozával való ismeretsége is. 1664–65-ben Itáliába költözött, ahol II. Ferdinánd toszkánai nagyherceg háziorvosa lett. 1667-ben az evangélikus hitről áttért a katolikusra. Érdeklődése mindinkább a geológia felé fordult, e tárgykörben írott főművét (DE SOLIDO INTRA SOLIDUM NATURALITER CONTENTO DISSERTATIONIS PRODROMUS) Spinoza könyvtárában két példányban is megtalálták. 1672-ben orvosként költözött Koppenhágába, ám még ugyanebben az évben pappá szentelték, sőt nemsokára Észak-Németország, Dánia, Svédország és Norvégia püspökévé nevezték ki. Ekkoriban írott teológiai írásainak gyűjteménye két kötetre terjed.

A levél nyomtatásban jelent meg Firenzében 1675-ben. Hosszú időn át elveszettek hitték, W. Meijer, a jeles Spinoza-kutató bukkantra egy példányra, s ő is adta ki a CHRONICON SPINOZANUM című évkönyvben 1921-ben. A fordítás alapja: Spinoza: OPERA, im Auftrag der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, hg. von C. Gebhardt, Heidelberg, C. Winter, 1925. IV. kötet, 292–298. o.

3. OPERA, IV. 320. o.

4. Lásd ÉTIKA, II. rész, 40. tétel, 2. megjegyzés.

5. Lásd erről a SPINOZA CSELEKVÉSELMÉLETÉNEK BUKTATÓI című írást.

6. 22. levél (Blyenbergh Spinozához), POLITIKAI TANULMÁNY, 189. o.

7. 23. levél, POLITIKAI TANULMÁNY, 194. o.

8. ÉTIKA, IV. rész, 73. tétel, 339. o.

9. ÉTIKA, IV. rész, 71. tétel, 337. o. Vö. még W. Röd: SPINOZA SOCIETAS-FOGALMA. In: *Magyar Filozófiai Szemle*, illetve az Atlantisz Kiadónál megjelent könyvemet SPINOZA ÉS A GYAKORLATI FILOZÓFIA PROBLÉMÁJA címmel.

10. ÉTIKA, V. rész, 40. tétel, megjegyzés.

11. Az adott igaz ideával, illetve a szkepticiz-

mussal kapcsolatos spinozai álláspont leginkább a TANULMÁNY ismeretelméleti fejtegetéseiben körvonalazódik. Lásd még A KEZDET KEZDETE című írást.

12. Klasszikus tárgyalása a szkepticizmus efféle funkciójának R. H. Popkin HISTORY OF SCEPTICISM FROM ERASMUS TO SPINOZA.

13. „*Ha a filozófusok kísérteteknek akarják nevezni mindazt, amüt nem ismerünk, akkor nem tagadom a kísérteteket, mivel végtelen sok olyan dolog van, amely rejtélyes előttem.*” POLITIKAI TANULMÁNY, 258. o.

14. Lásd erről más szemszögből Heidegger SCHELLING ÉRTEKEZÉSE AZ EMBERI SZABADSÁG LÉNYEGÉRŐL című könyvének megfelelő fejezetét.

15. A kísérteteket illetően lásd az 52. levelet (POLITIKAI TANULMÁNY, 257. sk. o.), amely többek közt ezt mondja: „*Mert az igazat megvallva még sohasem olvastam hitelt érdemlő szerzöt, aki világosan bebizonyítaná létezésüket.*” (258. o.)

16. Descartes hasonló állásfoglalását – noha persze nem ennyire kiélezetten – lásd az ÉRTEKEZÉS V. részének első bekezdéseiben.

NOVELLAPÁLYÁZAT

Pályi András

ZÉNÓ ÉS AZ IRODALOM

I

Egy esernyő a Mikszáth téren. Vagy a Mátyás téren? Egy pad támlájára akasztva. Vörösrre festett, repedt deszka, lepattogzott. Akár a ligetben. Ott minden este csókolóz-
nak az ilyen padokon. Itt megsemmi, csak egy esernyő, odaakasztva, ottefejtve. Valaki nagyon szerethette ezt az ernyőt. Sokat jelentett neki. Még amikor odaakasztotta a pad támlájára, akkor is. Aztán eltűnt. Talán meghalt vagy elutazott. Zénó *Az eliziumi mezők* című filmre gondol, abban a filmben volt egy csigahúsú, kenetteljes pofa, amolyan papos figura. A történet szerint főhivatalnok, aki a hatóság színeiben lép föl. De egy pap játszotta a szerepet, isten bizony. Az a pap, aki az utolsó években anyához járt.